

Martina Orožen

ODRAZ LJUDSKE DUHOVNE (IN MATERIALNE) KULTURE V JEZIKOVNEM IZRAZU SLOVENSKE PRIPOVEDNE PROZE 19. STOLETJA

V zvezi z obravnavano široko zastavljeno temo želim ob tej priložnosti le nakazati nekatera svoja opažanja, ki zadevajo jezikovno-stilno in tudi vsebinsko analizo slovenske proze 19. stoletja. Ta proza v današnji dobi že potrebuje razlago; oprto na interdisciplinarna raziskovalna izhodišča, ki bi omogočala vsebinsko sprejemanje in dojetje tako vrhunskih kot tudi drugorazrednih proznih del tega časa v njihovi pomenski polnosti in takratni avtentičnosti; skratka, da bi sodobnemu bralcu zagotovila izčrpno in umljivo pomensko sporočilo besedila.

Besedno skladišče sestav sodobnega knjižnega jezika se je od jezikovnega sistema knjižnih del 19. stoletja že precej oddaljil. Je spremenjen in prenovljen, kar je posledica jezikovnega razvoja v času, predvsem pa posledica velikih družbenih sprememb, v katerih živimo. Leksika, kot tisti poimenovalni del jezika v zgodovini civilizacije ali duhovne in materialne kulture, se s temi starimi sistemi vred spreminja, zamira, nove civilizacijske pridobitve delno tudi na novo poimenuje. V primeri z drugimi gramatičnimi pojavi v jeziku je podvržena večjim spremembam in hitrejšim izmenjavam — seveda ne v celoti ...

Pri analizi jezika, pa tudi pri analizi vsebine slovenskih pripovednih del 19. stoletja, je treba danes upoštevati: jezikovna in jezikoslovna razvojna dejstva, literarnozgodovinski razvoj literarnih zvrsti in stilov, poznati pa je treba tudi etnološko-folkloristična izhodišča, razvoj in značilnosti duhovne in materialne ljudske kulture, ker je prvenstveno to okolje, človek iz tega okolja, predmet literarne upodobitve v 19. stoletju.

2. Znano dejstvo je, da je vse od konca 18. stol., pa do konca 19. stol., za ves evropski kulturni prostor značilno izjemno zanimanje za ljudsko izročilo (za ustno ali ljudsko slovstvo), skratka za ljudsko duhovno kulturo. Na eni strani predvsem zato, ker so ti "sistemi" zamirali in jih je bilo nujno treba otepi pozabe, na drugi strani pa so ta zanimanja pogojevali globlji ideološki razlogi, saj je bilo po takratnih pojmovanjih iz jezika samega, iz ljudskega slovstva, ali duhovne kulture sploh, mogoče prepoznati duhovne, samostojno razvite narodne poteze, značajske sestavine določenega naroda; omogočalo je, čeprav črnobelo, delno neobjektivno karakterizacijo določene narodnostne skupnosti.

3. Tak pogled na ustno duhovno izročilo (v širšem pomenu besede) je poleg znanstvenega zanimanja, ki se pa vendar ne more omejiti na golo ali larpurlartistično znanstveno radovednost brez učinka na idejno-družbeno usmeritev dobe, predpostavljal tudi v družbeni praksi določene, daljnoročne cilje (sodobni pogled na preteklost nam tako ugotovitev dovoljuje). Iz teh razlogov je poleg primerjalnega jezikoslovja ljudska tvornost, ljudska kultura, ena izmed osrednjih znanstveno-raziskovalnih tem 19. stoletja, vzpodbujala ter odkrivala svetu duhovne vrednote nižjih družbenih slojev in usmerjala je zbiranje ljudskega blaga.

4. Kako važen vir podatkov za rekonstrukcijo razvoja civilizacije in duhovne kulture posameznih idej, narodov, predvsem pa slovanskih, predstavljajo v tem času ravno te tri, danes ločene raziskovalne panoge, lahko spoznamo iz pozabljenega dela slavista in klasičnega filologa G. Kreka (Einleitung in die slavische Kulturgeschichte, Gradec 1887, druga izd.), ki je izjemno uspela interdisciplinarna sinteza znanstvenih ugotovitev z argumenti iz jezikoslovja, filologije, mitologije, antropologije, arheologije ob koncu 19. stoletja. Namen tega mogočnega dela pa je bil, na podlagi slovanske leksike, slovanske mitologije, in slovanskega ljudskega izročila sploh, z znanstvenimi argumenti ovreči tezo o primitivnosti Slovanov — in Slovencev. Čeprav vse trditve do naše sodobnosti niso vzdržale kritike, nam je vendar G. Krek dal delo, ki ga upravičeno imenujemo zgodovina slovanske civilizacije in kulture (ali vsaj njen tehten in posrečen poskus). Delo, h kakršnemu so usmerjena tudi naša interdisciplinarna prizadevanja ...

5. Vseobsežno zanimanje za "sodobno ljudsko slovstvo ali blago" je bilo v 19. stol. v tesni zvezi z idejo nacionalizma; značilnosti jezika so vezane na tipiko narodovega duha, zato je razumljivo, da je bilo med Slovani to zanimanje še toliko bolj čustveno utemeljeno, saj so se vsi po vrsti v takratnih razmerah želeli otresti tuje nadoblasti, tujega jezika — in s tem tudi "tujega duha", s čimer je v zvezi tudi odklonilno stališče do tujih kulturnih vrednot. Potrdila je vero v lastno narodno bitnost, in njegovo knjižno ustvarjalnost, iščejo v svojem jeziku (v slovanskih jezikih) in v dediščini ustnega slovstva, ali širše, v duhovnem kulturnem izročilu — v jeziku in v vsebinskem obsegu ljudskega slovstva.

6. Nujna posledica tega je, da začne ustno slovstvo v jezikovnem in vsebinskem pogledu učinkovati na knjižno ustvarjalnost, na vse zvrsti besedne knjižne umetnosti in sicer bolj ali manj programske, bolj ali manj učinkovito. Pri tem tako ljudski izraz (leksemi, frazeologemi itd.) kot tudi bogata vsebinska raznolikost ljudskega slovstva doživljata zelo zanimive preobrazbe in aktualizacije, ki omogočajo neslutene vsebinske poglobitve in besedno-pomenske razširitve (zožitve). Stvarna, konkretna pomenska vsebina besed prvotnih realističnih pripovednih opisov dobiva v novem sobesedilu nove pomenske odtenke (preneseni pomen!), je nosilec aluzije (često politične), postaja dvoumna, postaja nov idejno-estetski simbol.

7. Vodilni slovenski pripovedniki so se do ljudskega ustnega izročila opredelili različno: ali so se z izročilom na nek način poistovetili in ga "navznoter" vsebinsko in organsko tvorno razvijali (v tem smislu je npr. tipična Levstikova povest Martin Krpan; dokaz temu je še posebej Levstikov literarni program v

Popotovanju od Litije do Čateža), ali pa so sodobnega junaka v njegovem izvirnem okolju (pojmovano v etnološkem smislu: v sistemu njegove duhovno-materialne kulture) opazovali, verno podajali iz neke oddaljenosti, ki je omogočala že bolj kritični pogled na osebo, na njen značaj, način obnašanja in govorjenja (tipični primer te vrste je npr. Jenkov "Tilka"). Temu ustvarjalnemu načinu ustrezno so tudi eni in drugi vnašali v knjižni jezik tako imenovano "ljudsko" poimenovalno besedje, prisposode, primere, dialog. Prav ob omenjenih umetniških stvaritvah je mogoče ponazoriti ta dva načina upodobitve družbenih in življenjskih razmer našega človeka v 19. stoletju.

Martin Krpan je po svoji zunanji pripovedni zgradbi, po vsebinskem poteku zgodbe in v besednem izrazu ljudska pripovedka (tipična sredstva "ljudske poetike": pretiravanje, ljudsko-naivni opisi dvora, neposrednost sporazumevanja med Krpanom in Oblastjo). Vendar že sam pogovor Krpana s cesarjem in ministri po zmagi nad Brdavsom dokazuje, da je pod "površinsko" zgradbo besedila "globinska semantika", iz katere razberemo ogorčeno razočaranje zmagovalca nad tistimi, ki so ga krvavo potrebovali, razberemo (samo)zavest o lastni vrednosti človeka, ki se ne da ugnati vzvišenosti protokola. Krpanove besede so izraz neustrašenosti in tudi izraz upora proti takemu "otročje" papirnatemu in brezdušnemu birokratskemu stroju. Kot tak postaja "vsebinski" Krpan učinkovita aluzija na takratne politične razmere. Besedilo dobiva proti koncu zgodbe vedno bolj satirične poteze; zaključna beseda cesarja: "Srečno hodi!" pravi cesar, "magister" Gregor pa nič — nam vzbuja grozljivo slutnjo, da zgodba ni končana ... Zaključek Krpana ni v skladu z običajnim stereotipnim srečnim zaključkom narodne pripovedke ...

Pripovedovalec Levstik se v zgodbi skoraj povsem istoveti z junakom, je v dogajanju prisoten, kar je med drugim dokaz, kako dobro je Levstik obvladal ves jezikovno-kompozicijski in vsebinski sistem ljudske pripovedke, ki jo je vsebinsko poglobil; razvil je njeno idejo tako, da je postala vzor proze 19. stoletja. Iz istih vzgibov, še z močnejšimi in izrazitejšimi idejnopoličnimi nameni, ustvarja na podlagi ljudskega duhovnega izročila proti koncu stoletja iz kulturnega življenja odrinjeni Janez Trdina.

V istem letu (1858) in v istem časopisu (Slovenski Glasnik) kot Krpan, je izšel tudi Jenkov "Tilka". Če z današnjega vidika premostrimo zgodbo, bi lahko rekli, da gre za tipično "folkloristični" motiv ponesrečenega (tragikomičnega) snubca. Vendar je zgodba več: iz nje in nastopajočih oseb diha neko posebno vzdušje, pogojeno v okolju, za katerega so značilne tipične sestavine materialne in duhovne kulture tega časa. Vse podrobnosti, ki jih Jenko omenja (npr.: očetova pipa, poštangana kaša, lešerba, rutarbec, slamnik, dežnik itd.) niso za Jenka (pač pa danes za nas!) neki etnografski rekviziti; so sestavni deli, funkcionalni členi sistema, ki ponazarjajo ljudske običajske norme, nam slikajo ves način tedanjega življenja in obnašanja (npr. hierarhični družinski odnosi: oče-mati-sin), ponazarjajo govorjenje (pogovorni dialog, vikanje, pomenljiv nagovor: **Oče Pahovec**, jaz imam v važni reči z vami govoriti, itd.), ali npr. Tilkov psihični "stres", šok pred novo, negotovo in tako važno odločitvijo. (Tilka — snubec ga na poti skuša premagati s praznoverjem, npr.: metanje kamna v hrast, itd.). Končno nas ob zaključku zgodbe preseneti še duhovita pisateljeva dvoumna poanta, ki nam kot kratka sinteza še enkrat osvetljuje ves Tilkov še nerazviti moški značaj: "Za las je manjkalo, pa bi se bil oženil," iz katere pravzaprav ne moremo razbrati, ali je to za Tilko sreča ali nesreča ...

Jenko se v tej pripovedi distancira od svojih junakov; opazuje jih iz nekega zornega kota. Kot intelektuallec ima še drugačne življenjske izkušnje: pozna tudi drugačen "življenjski sistem", zato zelo jasno vidi svetle in temne, resne in smešne strani Tilkovega značaja in življenjskega okolja — vse to dogajanje opazuje in verno beleži. Za izčrпно dojetanje odlik te pripovedi je danes že potrebno poznavanje materialne in duhovne kulture tega časa, ki nam ga bo vnaprej posredovala le etnologija, ne pa več vsakdanja življenjska izkušnja, kajti svet "Tilke" se je do danes že zelo spremenil ...

9. Na podobno dvojno "izrabo" ljudske dediščine v knjižnih delih naj opozorim še v zvezi z delom J. Trdine in J. Mencingerja (npr. "Moja hoja na Triglav", KK 1897). Približno v istem času izhajajo Trdinove "Bajke in povesti o Gorjancih" (LZ 1882—1888), od katerih je "Kresna noč" (LZ 1883) naravnost genialen primer izrabe ljudskih jezikovno-izraznih sredstev, pravljlično-pripovedkarskih kompozicijskih prijemov, na podlagi katerih pisatelj pod neoporečno "krinko" ljudske pripovedke zliiva svoj nepopisen gnev, svoje ogorčenje na takratne družbeno-politične razmere, predvsem pa na napake in zablode vseh slojev prebivalstva na Dolenjskem. Gre za duhovito, z nedosežno fantazijo, ironijo in korajžo napisano satiro, v kateri je bilo "portretirane" osebe lahko prepoznati, vendar se je pisatelj umel "formalno" izvrstno zavarovati, saj je vso zgodbo navzven podredil zapletom in razpletom, ki so oprti na pravljlične ali ljudsko-pripovedne rekvizite, na vraže, slučaj (npr.: beračeva palica, praprotovo seme, glogov les, ježa čarovnice na metli, palici, svinji itd.; živa voda, mrtva voda, zdravilna rastlina-tolažnik itd.), ki so tako naravno v ljudsko-pripovednem izraznem načinu samo po sebi razumljivo, naravnost igrivo izrabljeni. Dokazujejo, kako je Trdina obvladal vse podrobnosti iz ljudske duhovne in materialne kulture (npr. groteskna pojedina čarovnic, oblačila narobe oblečena, poveličevanje negativnega, coperniški poljub, itd.), in kako jih je znal idejno in pomensko podrediti svojemu namenu. Razvrstitev teh jezikovnih sredstev često omogoča pomenljivo aluzijo, igriva izraba besed v prenesenem pomenu pretvarja besede v simbole ... Zgradba zgodbe in jezikovni izraz sta tipično "ljudska", v vsebinskem pogledu pa gre v "Kresni noči" za povsem nov vzorec družbeno-politične satire z naravnost ironičnim stereotipnim pravljličnim zaključkom, ki je nedvomno "zavarovalnega" značaja ... Trdinovemu pristopu nasproten je Mencingerjev pristop k izrabi elementov ljudske materialne in duhovne kulture. V "Moji hoji na Triglav" Mencinger neprestano sooča dva svetova: svet starega Bohinja in Bohinjca ter nazore pomeščanjenega kmečkega izobraženca. Gre za nostalgični, kritični, često s svežim, prizanesljivim humorjem spremljan pogled od zunaj na okolje, norme, na značaje, na duhovne vrednote in napake Bohincev, ki jih je Mencinger v tako sveži podobi ohranil (npr.: Oče Rok in mati Špela sta negovala sinčka Melkijada—Mlekojeda, če opozorim samo na enkratni opis poglavja "V Ljubljano v šolo", ali na hudomušen besedni spopad Ribničana in očeta Roka, ki je jezikovno narečno zaznamovan; nadalje "živi vozli" kot zdravstveni postopki, itd.).

10. Ta izrazita dvojnost gledanja in izrabljanja ljudske duhovne zapuščine, kot tudi jezikovnih sredstev, je značilna za številna prozna dela vse do konca 19. stoletja, do slovenske moderne, ki v "repertoarju ljudskega" napravi temeljit izbor. Sredstva ljudske materialne in duhovne kulture — tako jezikovna kot vsebinska — so izrabljana drugače: izbrano in stilizirano.

Janez Rotar

LJUDSKO SLOVSTVO KOT OSNOVA BRALČEVE PERCEPCIJE BESEDNE UMETNOSTI

Ustno slovstvo je v razvoju nacionalne književnosti po ugotovitvah starejše literarne zgodovine dejansko bilo "predmet in vir navdiha naših pesnikov in pisateljev", kakor stoji v vabilu na to zborovanje z dne 29. 10. 1979. To je izraz značilnega literarnozgodovinskega mišljenja, ki v glavnem ločeno obravnava anonimno in avtorsko besedno umetnost. Čeravno v manj izraziti obliki, je tako ravnala tudi literarna teorija in se je poetološko razmeroma malo posvečala ljudski besedni umetnosti. Kolikor se ji je posvečala, se je največ usmerjala k metaforiki in pa stilno oblikovni naravnosti posameznega razvojnega obdobja.

Spričo izredno bogate dediščine, kar zadeva anonimno besedno umetniško oblikovanje v posameznih naših nacionalnih kulturah, se je izrazito izoblikovalo in bogatilo literarnozgodovinsko raziskovanje anonimne besedne umetnosti. Usmerjalo se je k registraciji umetniških del, k raziskovanju njihovega izvira, posebej še različicam, pa tudi načinu nastajanja, razširjanja in prenašanja. Zlasti velika pozornost je bila vseskozi namenjena tematsko-vsebinski tipologiji, žanrski naravi te besedne umetnosti.

Značilno je vendarle, da ta smer literarne vede ni presegla svoje stroge zamejitve. Zlasti ni povezovala svojega predmeta raziskovanja s področij avtorske književnosti. Kot že rečeno, je to bila posledica znanstvenega mišljenja. Vsaj deloma ima korenine tudi v romantičnem pojmovanju. Po drugi strani je taista okoliščina v posameznih dobah pri raziskovalcih avtorske književnosti vplivala na poudarjanje pomena ljudske besedne umetnosti, drugič spet na omalovaževanje: "U našoj domačoj sredini (posebice hrvatsko i srpskoj) usmena se književnost naizmjenice, u različitim razdobljima, podjednako neprimjerno uzdizala do patetičkih simbola, ili se odbacivala" (M. Bošković-Stulli).

Danes lahko ugotovljamo zlasti to, da znanstvenikom niso prihajale dovolj v zavest okoliščine, ki so kot primarne soustvarjale nastajanje in življenje besedne umetnosti predliterarnega in literarnega obdobja. Genetične, razvojne in tipološke značilnosti naših ljudskih slovstev so raziskovalci bolj raziskovali ali celo približevali v odnosu do modelov evropske in obče ljudske besedne umetnosti. Povezovali so jih z znanstvenimi teorijami, nastajajočimi v zadnjih sto letih. Nasprotno pa so premalo upoštevali specifične zgodovinsko razvojne okoliščine, ki jih je v ospredje jela pomikati šele sociološka metoda. Najmanj so se ukvarjali z vzporednostmi v razvoju in v tipologiji anonimne in avtorske književnosti. A ta okoliščina je pravzaprav vseskozi pomembnejša kot pa takšna ali drugačna vključenost zlasti anonimne, deloma pa tudi avtorske književnosti v evropske sorodnice. Seveda se tu misli na enostranske pristope, ki ne v eni ne v drugi smeri ne morejo biti sprejemljivi. Kakor vidimo iz nekaterih slovenskih obravnav, psihosocialne okoliščine kot pobude nastajanja in funkcioniranja ljudske besedne umetnosti sploh niso bile upoštevane, čeravno so primarnega pomena tako za umetniško naravo umetnin kot za njihovo estetsko učinkovanje, torej za percepcijo. Podobno velja ta ugotovitev tudi za druga nacionalna področja pri nas.

S spremembami v literarnoteoretičnem mišljenju, zlasti pa upoštevanje strukturalnosti in fenomenološki vidik, so se jeli pojavljati tudi drugačni pogledi na naravo in na vlogo (funkcijo) ljudskega besednega umetniškega oblikovanja. Pri tem je treba še posebej poudariti, da so spoznanja in dognanja sociološke metode vsekakor ustrezno navzoča in jih ni mogoče spregledovati, ampak dopolnjujejo fenomenološki in strukturalni pristop. Postopno se ta smer krepi v znanstvenih obravnavah Voj. Đuriča, Tvrčka Čubeliča, v zadnjih letih pa zlasti Maje Bošković-Stulli, Svetozarja Koljeviča, Hatidže Krnjević, Ljubomira Zukoviča in drugih, pri katerih se uveljavljajo strukturalni in fenomenološki pristop ter se odkrivajo širše možnosti. Zlasti se pojavlja potreba po vzajemnem obravnavanju anonimne in avtorske književnosti.

Očitno je, da se mora znanstveno raziskovanje anonimne književnosti za svojo modernizacijo in za posodobljanje raziskovalnih metod zahvaliti napredku splošne literarnoteoretične misli in metodologije. Ni treba posebej navajati imen strukturalistov in fenomenologov, ki so svoja dognanja gradili prav iz povezovanja anonimne in avtorske književnosti.

Do povezovanj anonimne in avtorske književnosti pa prihajamo tudi po drugi poti, ne le iz ozkih fenomenoloških ali strukturalnih vidikov. Druga, tako rekoč imperativna pot se oblikuje pri literarno pedagoškem delu, ko gre za študij in za razvijanje percepcije besedne umetnine. Jasno je, da tu zlasti prihajajo do izraza vsa estetsko relevantna področja. Njihovo zaznavanje pa je v veliki meri odvisno od bralčevega poznavanja strukturalnih in tipoloških značilnosti. Če hočemo preseči meje percepcije in šolske ali pa študijske seminarske literarne interpretacije v oblikovno-motivnih, vsebinsko-idejnih in še stilno-jezikovnih označitvah, je treba izoblikovati poetološke osnove, poetiko ljudske besedne umetnosti na strukturalnih in fenomenoloških osnovah. Treba je odkriti glavna načela ne le, kar zadeva tipologijo vrst in

JANEZ ROTAR

dr. izr. prof., PZE za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Ljubljana